

Fatimə BAĞIROVA

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: bagirova_fatime@inbox.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.123>

ƏSKİ TÜRK MİFİK GÖRÜŞLƏRİNDƏ TƏBİƏT VƏ CƏMIYYƏT VƏHDƏTİ

Xülasə

İnsanın təbiətə münasibəti əski çağlardan başlayaraq yüzilliklər ərzində formalaşmış və bəzən dəyişən münasibətlər mənfəət və müsbət cəhətlər qazanmış, onu əhatə edən dünyaya qarşı özünəməxsus baxışlar formalaşdırmışdır. Təbiətə münasibət ilkin görüşlərdə, mifik düşüncə sistemində böyük rol oynamışdır. Bu münasibətlər etnosun yaddaşında, həyat tərzində varlığını daim yaşatmış, günümüzdə kimi öz aktuallığını qorumuşdur. Bu aktuallığı qoruyan şəkillərdən biri də Novruz bayramıdır. Novruz bayramı eyni zamanda təbiət və cəmiyyətin vəhdətini özündə əks etdirən bir bayramdır. İlkin görüşlərdə qışın yazla əvəzlənməsi və bunun fonunda yaradılışın, ölüb-dirilmənin mənalandırılması əsas yer tutur. Bu sferada təkcə təbiət deyil, eyni zamanda insanlar da həyat tərzlərində bu yenilənməni təbiətlə vəhdət halında həyat keçirirlər. Ev-əşiyin təmizlənməsi, yeni libasların geyinilməsi, mənəvi baxımdan küsülülərin barışması, və ya barışdırılması, ata-baba ruhlarının yad edilməsi və təbiətdə baş verən oyanma bir zaman kəsiyində – axır çərşənbədə baş verir. Bundan əlavə, axır çərşənbəyə kimi digər çərşənbələrdə həyata keçirilir. Çərşənbə axşamları dörd ünsür – Su, Od, Yel, Torpaqdan ibarət olmaqla təbiətin elementləri şəklində hər bir çərşənbə gününə müvafiq mərasimlər, şənliklər təşkil olunur. Ayrı-ayrılıqda hər bir çərşənbədə müəyyən rituallar, ayinlər yerinə yetirilir, tonqal qalanır. Axır çərşənbə gecəsində bir anda duran təbiət köhnə ildən yeni ilə qədəm qoymaqla mifoloji anlamda yenilənir. Ümumilikdə, Novruz əski türk mifoloji düşüncə sistemində elə bir hadisədir ki, sakral zaman kəsiyində baş verən təbiətin ölüb-dirilməsi yaradılışın, nizamın bərpasını işarələyir. Və bütün bunlar əski türk mifik görüşlərində təbiət və cəmiyyətin vəhdəti fonunda baş verir.

Açar sözlər: Novruz, təbiət, su, od, hava, torpaq

Fatimə BAGHIROVA

THE HARMONY OF NATURE AND CIVILIZATION IN CONTACTS WITH ANCIENT TURKISH MYTHOLOGY

Summary

Since ancient times, human's attitude toward nature has been shaped throughout many ages. These relationships have occasionally developed both

positive and bad facets, giving him distinct perspectives on the world. During the initial contacts, the mythological system of thought was heavily influenced by the attitude toward nature. These relationships are still relevant now since they have always been retained in the ethnos' memory and way of life. The Nevruz holiday is one image that has managed to maintain its currentness. Another celebration that symbolizes the harmony of nature and society is Nevruz. The substitution of spring for winter and the resulting interpretation of creation, death, and resurrection played a significant role in the early gatherings. In addition to nature, individuals also feel this rejuvenation on this holiday by incorporating nature into their daily lives. The final *Charshanba* is dedicated to cleaning the door, changing clothes, making amends with the spirit, remembering the ancestors, and reviving oneself in nature. Up until the final *Charshanba*, it is also held on the other *Charshanba*. In accordance with the four elements of nature—fire, air, earth, and water – ceremonies and festivities are held on *Charshanbanights*. Additionally, bonfires are lighted and specific ceremonies and rituals are carried out every *Charshanba*. In a mythical sense, nature was rejuvenated last *Charshanbanight* as the new year began. In the old Turkish mythical thought system, Nevruz is often seen as an event that signifies the restoration of creation and order through the death and resurrection of nature, which occurs within a sacred time period. All of these occur in ancient Turkish mythological gatherings where nature and society are united.

Key words: *Nevruz, nature, Water, Fire, Air, Earth*

Фатима БАГИРОВА

ЕДИНСТВО ПРИРОДЫ И ОБЩЕСТВА В ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ МИФИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ

Резюме

Отношение человека к природе формировавшись определилось на протяжении столетий, начиная с древних времен. Время от времени эти отношения приобретали негативные и позитивные оттенки, формировали своеобразные взгляды на окружающий мир. Отношение к природе сыграло большую роль в первоначальных взглядах, в мифической системе мышления. Эти отношения всегда сохраняли свое присутствие этноса в памяти, в образе жизни, сохранили свою актуальность и по сей день. Одним из этих образов, которые сохранили эту актуальность, является праздник Новруз. Праздник Новруз, является праздником, который отражает в себе единство природы и общества. В первоначальных взглядах основное место занимает смена зимы на весну и на этом фоне осмысление творения, смерти и воскресения. В этой сфере не только природа, но и люди в своем образе жизни осуществляют это обновление в жизнь, в единстве с природой. Генеральная уборка дома, надевание новой одежды, перемирие или примирение поссорившихся с моральной точки зрения, поминовение духов предков и пробуждение, которое про-

исходит в природе, возникает в течении определенного времени – в последний вторник. Помимо этого, данные ритуалы проводятся и в другие вторники, вплоть до последнего вторника. По вторникам вечерами организовываются соответствующие каждому вторнику определенные обряды, празднества, в виде элементов природы, которые состоят из четырех стихий – Воды, Огня, Ветра, Земли. В каждый вторник, по отдельности, совершаются определенные ритуалы, обряды, разводятся костры. В ночь последнего вторника, природа, которая стояла на одном месте, в одно мгновение обновляется в мифологическом смысле, вступая в новый год из старого. В целом, Новруз такое явление в древнетюркской системе мышления, что оно знаменует собой смерть и воскресение, порядок природы, которые происходят в сакральный период времени. И все это происходит на фоне единства природы и общества в древнетюркских мифических воззрениях.

Ключевые слова: *Новруз, природа, вода, огонь, воздух, земля*

Bəşər yaranandan insan özünü ətraf aləmlə vəhdətdə olduğunu, onun ayrılmaz bir parçası olduğunu duymuşdur. Elə bu səbəbdəndir ki, hər zaman təbiət insanı düşündürmüş, onun haqqında fikirlər yürütmüşdür. İbtidai çağ insanı sirli təbiətin qoynunda ondan asılı olmasını, onun vasitəsilə yaşamını sürdürməyi anlamış, müqəddəs hesab etdiyi təbiət nemətlərini, çayını, daşını, torpağını əziz tutmuşdur. Mifik çağ insanı təbiətin dürlü-dürlü ona gizli qalan sehrkarlığını daim izləmiş onun istisinin, soyuğunun nəticələrini müşahidə etmişdir. Bu müşahidələr nəticəsində illər ərzində formalaşan təbiətlə bağlı meydana gəlmiş mərasimlər, bayramlar etnosun təfəkkür modelində qəlibləşmiş, tarixin sınaqlarından keçərək öz əhəmiyyətini itirməmişdir. İtməyən bu təfəkkür modeli etnosun mifoloji dünya duyumunu sezməyə, onun yaşam biçimini incələməyə imkan verir. Təbiəti özündə ehtiva edən bayram ritualları, dəyişməyən sabit formullar heç təsadüfi deyil ki, bu zamanımıza kimi öz canlılığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Türk mədəni tarixində formalaşmış yaşayan bu bayramlardan biri Novruz bayramıdır. Bu bayramın yaranması haqqında bir çox tədqiqatçılar müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. S.Rzasoy Novruzun indiki biçimlənmiş şəklini, hansı epoxalar tarixindən keçdiyini bu şəkildə qruplaşdırır:

1. Qədim türklərin **şamanizm** dünyagörüşü;
2. Qədim və erkən orta əsr türklərinin **tanrıçılıq** dini;
3. Qədim Azərbaycan və İran xalqlarının **zərdüştlük** dini;
4. **İslam** dini və onun müxtəlif təriqət və məzhəbləri;
5. Xristian türk xalqlarının simasında **xristianlıq** dini;
6. İudaist türk xalqlarının (əsasən, tarixi xəzərlərin və onların çağdaş törəmələrinin) simasında **musəvilik – iudaizm** dini (9, s. 90).

Tarixi sınaqlarla üz-üzə qalan Novruz ilkin sxemini sabit formullar çevrəsində ənənə şəklinə yaşatmışdır. İnsanlar yaşayışını təmin etmək üçün yazın gəlişini, günəşin hərarətini sevinclə qarşılamışlar. Çünki ağacların, bitkilərin bar verməsi,

yaşıl otların boy atması əkinçi və maldar tayfalar üçün bol məhsul demək idi. Şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlarda da yazın isti nəfəsini duymuş, onun gəlişini bayram etmişlər.

M.Qasımlı yazır: “Yaz mərasimi daha çox şimal yarımkürəsində xalqlar arasında qeyd olunur. Cənub yarımkürəsində (Afrika, Hindistan və başqa bu kimi ölkələrdə) qış demək olar ki, duyulmadığından belə bir mərasim keçirilməsinə ehtiyac olmamışdır. Bunun əksinə, Şimal yarımkürəsində yaz-qış əvəzlənməsi qabarıq görüntü yaratdığından bu yarımkürədə yaşayan bütün xalqlar qışın gedişini və yazın gəlişini bir-birinə bənzər mərasimlərlə qeyd edirlər” (5, s. 53).

Bu nəticələrə əsasən bayramın ibtidai binasının təbiətlə əlaqəli olduğunu, dünyanın yeni ildə (Novruzda) mifoloji aspektdən təzələndiyini özündə ehtiva etdiyini söyləmək mümkündür. Kosa, keçəl mərasim tamaşasında qışı, keçi isə yazı təmsil etmişdir. Yazın gəlişi ilə təkcə təbiət deyil, ondan asılı olan insanlarda öz yaşamında bu yenilənməni bərpa etmişdir. Bayrama hazırlaşanlar ev-eşiyi təmizləmiş, yeni libaslar geymişlər. Mənəvi baxımdan küsülülərin barışması, və ya barışdırılması, ata-baba ruhlarının yad edilməsi də bu qəbildəndir. Həm təbiətin, həm insanların “yenilənmə”si burada nizamsızlığın bərpası, kaosun yenidən bərtərəf olmasıdır. Beləliklə, təkrarlanan zamanın ritmik anı dövrəyə qoşularaq mifoloji-kosmoqonik hala keçid edir.

M.Seyidov yaz bayramını əksliklər görüşünə əsasən bu şəkildə səciyyələndirir: “Qış yazla əvəzlənməsə, “ölüm” (qışın “ölümü”) olmasa, olum (yazın “dirilməsi”) olmaz. Əski inama görə, əksliklərin – qışın yazla əvəzlənməsi, “vuruşu” həyatı, yaşayışı var olmaq üçün “təmin” edir. Vaxtı irəli aparır” (10, s. 8).

Təbiətdə baş verən ölüb-dirilmə axır çərşənbədə bütövlüklə icra mexanizmi həyata keçirərək öz təsdiqini tapır. Lakin bu mərhələyə kimi bu proses digər çərşənbələrin funksional mövqeyinin müəyyənləşmələrini də labüd edir. Çərşənbələr yaradılışda iştirak edən dörd ünsürün – Suyun, Odun, Havanın, Torpağın adı ilə əlaqələndirilmələri birbaşa təbiətin var oluşunda iştirak etmələrindən qaynaqlanır. Qazax folklorunda Novruz meydan tamaşasında meydan tamaşaçılarının Kosaya ünvanladığıları: “Dünyanın əvvəli nə?” sualına Kosa: “Dünyanın əvvəli Od, Su, Hava, Torpaq” – deyə cavab verir (2, s. 87).

A.Nəbiyev yazır: “İlaxır çərşənbələrin hər birində əzizlənən müqəddəs ünsürlər bütün il boyu insanın köməyinə gəlmiş, ona əl tutmuş, ən ağır əmək prosesləri zamanı da onları çağıran, vəsf eləyən nəğmə, ayin və etiqadlar xalqın dilində yaşamış, onun erkən məişətinə yoldaşlıq etmişdir” (7, s. 5). Bu elementlər yaradılışda ilk başda iştirak edən elementlər olmaqla bayramın spesifik məzmununa aydınlıq gətirmiş olur.

Su türk mifoloji dünya modelində xaosu və yaradılışı bildiren bir nəsne kimi çıxış edir. Bir çox yaradılış miflərində ilkin olaraq sudan başqa heç nəyin olmadığı vurğulanmaqdadır. Türk xalqları suya hər zaman müqəddəs ünsür kimi baxmış, su əyələrinə ehtiramla yanaşmışlar. Novruz bayramında da su ilə bağlı bir çox ayinlər

icra edilməkdədir. Günəş doğmamışdan axar su üstündən atlanır, dərdi bəlanı suya tökərlər.

Göyçə inanclarında yazılır: “İlin axır çərşənbəsində geçə yarısı yuyunuf paklanannan sonra axar suyun qırağında oturuf niyyətini ona danışsan, o niyyətinə çatarsan. Dərdini, ağrını, azarını suya söyləsən, su geçə hamısını özü ilə aparar, – deyirlər” (1, s. 94).

Və yaxud “Su aydınıxdı,– deyiflər. Ona görə də ilin axır çərşənbəsində hamı bir-birinin üstünə su çiliyir ki, təzə il onnar üçün uğuru olsun” (1, s.100).

“Novruz bayramında kim gün çıxmamış hamıdan tez bulaxdan su gətirif onunla xıdır yuğursa, o evdən bin-bərəkət heş vaxt əskik olmaz” (1, s. 93).

Naxçıvan bölgəsində “Evdə bütün su qablarını boşaldıb “çərşənbə suyu” doldururlar. Sudan çörək bişirmək üçün xəmirə tuturlar. “Çərşənbə suyu”ndan gətirib bir gün saxlayıb, sonra əkin sahəsinə səpərlər. Bolluq-bərəkət, artıb-çoxalmaq rəmzi olaraq götürülən sudan əkin sahəsinə səpiləcək toxumun, mal-heyvanın üstünə də çiləyərlər... “Çərşənbə suyu”ndan Novruz bayramı günü yandırılan tonqalın külünün üzərinə səpərlər ki, həm ürəklər sərinləsin, həm də şər qüvvələr evdən kənarlaşsınlar. Götürülmüş sudan gələn ilin axır çərşənbəsinə qədər saxlamaq adəti vardır. Onunla boğazı ağrıyan uşaqların boğazını ovurlar, eyni zamanda çox az miqdarda xəstələrə içirirlər. Mal-qaranı da axar suya aparıb suvarar, suyun üstündən üç dəfə keçirərdilər. Bununla da mal-qaranın, qoyun-quzunun azarının suya töküldüyünə, suyun isə bunu yuyub apardığına dair inam mövcuddur. “Çərşənbə suyu”ndan gətirib yapma hazırlayar, həmin yapmadan damazlıq malın sayına görə, birini də artıq olaraq malın qarşısındakı divara yapardılar. Sonra qurumuş yapmanı mal-qaranın altında yandırardılar. Bunu da gələcəkdə damazlığın sayının artması ilə əlaqələndirirdilər” (8, s. 24).

Belə anlaşılır ki, axır çərşənbə suyu insanların həm məişətində, həm də təsərrüfat işlərində bərəkət rəmzi kimi, şər qüvvələri qovmaq üçün, xəstələri sağaltmaq üçün istifadə olunmaqdadır. Axır çərşənbə suyunun növbəti Novruz bayramına kimi saxlanması onun hər iki funksiyanın daşıyıcı olmasını xəbər verir. Həm azar-bezarı götürür, həm də bərəkət rəmzi kimi funksionallaşır. Onun bir gün saxlanılıb sonra istifadə olunması artıq yeni il (Novruz) suyu funksiyası qazanmasına səbəb olur. “Çərşənbə suyu”nun məhz Novruz tonqalının üzərinə tökülməsi də bunu deməyə əsas verir. Göyçədə Novruz bayramında gün çıxmamış gətirilən ilk su ilə xəmir yoğurmaq, görüldüyü kimi, eyni zamanda daim bərəkət vermə funksiyasını daşıyır. Mifoloji anlamda yenilənən təbiətin gücü onun elementlərində öz əksini tapmış olur.

Çərşənbələrdən biri də od çərşənbəsidir. Türk xalqlarında inama görə hər bir nəsnənin öz ruhu, sahibi olduğu kimi odun da öz sahibi olduğuna inanılmışdır. Od günəşin rəmzi mənası kimi mənalandırılmışdır. Din tarixçisi və filosof M. Eliade yazır: “Bir zamanlar, dinlər tarixinin öyrənilməsinin başlanğıc mərhələsində olduğu bir dövrdə belə hesab olunurdu ki, Günəşə sitayiş bütün bəşəriyyətə xas olan bir

hadisədir. Müqayisəli mifologiyanın ilk araşdırmaları onun izlərini, demək olar ki, hər yerdə üzə çıxardı” (11, s. 96).

Türk xalqları da Günəşi müqəddəs hesab etmiş, onun doğması üçün nəğmələr oxunmuşdur. Məhz Günəşin istisi torpağı oyatmış yaşıllığın, bitkilərin yetişməsində böyük rol oynamışdır. Günəşin şüalarının düşdüyü yerlər də pak sayılmışdır. Onun rəmzi olan odun – tonqalın qalanması heç təsadüfi deyildir. Çərşənbə günlərində insanlar qalanan tonqalın üzərindən atlamış, azar-bezarlarını odla yandırmışlar.

S.Qasımova yazır: “axır çərşənbə tonqalı ilə Novruz tonqalı arasında fərq var. Bu fərq ondan yaranır ki, axır çərşənbə tonqalı getməkdə olan yeni ili yola salmaq üçün yandırılır, Novruz tonqalı isə artıq daxil olmuş yeni ilin şərəfinə yandırılır. İnsanlar axır çərşənbənin odu ilə çillədən, yəni köhnə ilin ağrı-acısından, qadabalasından təmizlənir və insanların bütün ağırlıqları həmin axırncı günün tonqalı ilə gedir (yanıb heç olur). Novruz tonqalı isə yeni ilin ilk gününün tonqalıdır. İnsanlar artıq bu tonqalın ətrafına hər cür dərdən-bələdan, ağırlıqlardan, çillədən təmizlənmiş halda yığışırlar. Çünki bu tonqal, od-ocaq təzə ilin tonqalıdır” (6, s. 170).

Ola bilsin ki, Novruz tonqalı həm də yeni ildə (Novruzda) doğan Günəşi rəmzləndirmişdir. Çünki əski insan Günəşi müqəddəs tutduğu üçün ona ehtiram bəsləmiş, onun varlığını təbiətin, yaşamın varlığı hesab etmişdir. Tonqalın qalanması eyni zamanda ailə ocağının daim yanmasını, soyun, nəslin yaşarılığını davam etdirmək kimi mənalandırılır.

Digər çərşənbələrdən biri də torpaq çərşənbəsidir. Novruz bayramını çox zaman əkinçilik təsərrüfatı ilə əlaqələndirmişlər ki, burda da torpağın müqəddəsliyi öz əksini tapır. M.Hatəmi yazır: “Azərbaycanda çərşənbə günü havanın əlverişli olub-olmamasına baxmayaraq, camaat sahələrə çıxıb əkinə əl qoyar, cüt qoşar. Bunu edə bilməyən şəxs əkin sahəsinə gedib, torpağı heç olmasa iki-üç bel çevirməlidir... Türk səyyahı Vələd Çələbi uşaqlığını xatırlayaraq yazır ki, altmış il əvvəl konyalılar Novruz bayramını sahələrdə keçirərdilər” (4, s. 14).

A.Nəbiyev yazır: “Axır çərşənbədə yeni əkiləcək torpaq sahələrində, əkin yerlərində kütləvi şənliklər keçirilərdi. Bir çox hallarda isə sayaçıların, cütcülərin nəğmələri, mərasimləri yada düşərdi. Ümumilikdə, axır çərşənbədə torpaq əzizlənər, adamlar torpağı təmizləməyə çıxar, bostan və dirriklərdə müxtəlif ayinlər icra edərdilər” (7, s. 43).

Torpağın əzizlənməsi, sahələrdə ayinlər keçirilməsi torpağın müqəddəsliyinə işarə etməkdədir. Ş.Albalıyev yazır: “Xonçaya yığılmış mer-meyvə, şirniyyat torpağın barı-bəhəri olmaqla torpağı işarələyir” (3, s. 172).

Çərşənbələrdən biri də Yel çərşənbəsidir. A.Nəbiyev xalq arasında bu çərşənbənin müxtəlif adlarla adlanmasını yazır: “Külək oyadan çərşənbə”, “Yelli çərşənbə”, “Küləkli çərşənbə”, Muğan zonasının bir sıra kəndlərində isə “Heydər çərşənbə” adları ilə tanınır. Əski etiqadlara görə bu çərşənbədə oyanan yel və külək ərzi gəzir, oyanmış suyu, odu hərəkətə gətirir. Yel çərşənbəsində əsən isti və ya

soyuq küləklər yazın gəlişindən xəbər verir. Gün ərzində külək bir neçə dəfə dəyişir. Bu dəyişmələr Yelin özünün təmizlənməsi kimi qəbul edilir” (7, s. 30).

Göründüyü kimi, bu ünsürlər birbaşa təbiət ilə əlaqəli olub onun yenidən canlanmasında iştirak edən ünsürlərdir. İnsanlar bu ünsürlərin vasitəsilə yaşam tərzini mifoloji anlamda yeniləyərək (sudan, oddan atlanıb dərd bələdan qurtulur, yeni il suyunun, odun bərəkətindən faydalanır, hava torpağı isidib onu oyadır, əkin üçün yararlı hala gətirir) nizamlanmış dünyada sabitliklərini bərqərar edirlər. Belə aydınlaşır ki, Novruz əski türk mifik düşüncə sistemində elə bir hadisədir ki, təbiətin və insanın yenidən canlanmasına vəsələ olub vəhdət halında bir təmərəküzləşmə meydana gətirmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, Göyçə folkloru, III kitab / Tərtib edən: İsmayılov H. Bakı, Səda, 2000, 768 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, Qazax örnəkləri, XXI kitab / Tərtib edənlər: Xəlilov R., Ələkbərli Ə. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 376 s.
3. Albalyev Ş. Xalq bayramları probleminin nəzəri əsasları və Novruz. Bakı, Təknur, 2020, 202 s.
4. Hətəmi M. Novruz bayramının mənşəyi haqqında. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, №3, 1970, s. 13-21
5. Qasımlı M. Novruz mərasim kompleksinin tarixi-mifoloji anlamı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VIII kitab. Bakı, Səda, 1999, s. 50-56
6. Qasıмова S. Azərbaycanda Novruz ənənə və inancları. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 188 s.
7. Nəbiyev A. İləxır çərşənbələr. Bakı, Azər nəşr, 1992, 62 s.
8. Orucov A. Azərbaycan Naxçıvan bölgəsindəki xalq təqvimli adətləri, mərasimlər və inanclar // Tarix e.n.a.dər.al.üçün təq.ol. dissertasiya. Bakı, 2009, 164 s.
9. Rzasoy S. Novruz bayramının konseptual-fəlsəfi əsasları // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXI. Bakı, Nurlan, 2009, s. 87-90
10. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı, Gənclik, 1990, 96 s.
11. Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения. Москва, 1999, 324 с.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlk variant: 23.10.2024

Son variant: 15.11.2024